

“If you put in the effort, you will get ahead”

Een onderzoek naar de invloed van e-inclusie-initiatieven op burgerschap bij migranten in Antwerpen

Elien Diels^{*1}

Samenvatting

In het kader van een masterproef² werd onderzoek gevoerd naar de invloed van e-inclusie-initiatieven op burgerschap bij migranten in Antwerpen. De centrale onderzoeksvraag is hiermee in overeenstemming: Wat is de invloed van e-inclusie-initiatieven op burgerschap bij migranten in Antwerpen? De deelvragen peilen naar drie praktijken van burgerschap, namelijk tewerkstelling, sociale netwerken en publieke participatie.

In een poging om deze onderzoeksvraag te beantwoorden, werd een kwalitatief *single case*-onderzoek uitgevoerd, bestaande uit 22 interviews met migranten die vijf jaar geleden hebben deelgenomen aan e-inclusielessen in Antwerpen. Op deze manier werd het mogelijk om de invloed van de lessen op hun praktijken van burgerschap (tewerkstelling, sociale netwerken en publieke participatie) te destilleren. Bovendien werd de subjectieve beleving van burgerschap bij de migranten onderzocht. De data tonen aan dat respondenten meer mogelijkheden in termen van tewerkstelling en sociale netwerken ervaren na het volgen van de cursus. Bovendien blijken respondenten beter te zijn in het zichzelf handhaven in het bureaucratisch systeem. De invloed op het verenigingsleven blijkt echter minimaal te zijn. Hoe dan ook, de respondenten geven aan dat ze zichzelf beschouwen als volwaardig burger van de stad Antwerpen, mede dankzij de lessen. Gebaseerd op de bevindingen betreffende elk van de bovenvermelde aspecten, werden beleidsaanbevelingen geformuleerd om het Antwerpse e-inclusiebeleid te verbeteren.

Kernwoorden

E-inclusie, digitale inclusie, (actief) burgerschap, migranten

* elien.diels1@kuleuven.be

1 KU Leuven, Instituut voor de Overheid

2 Promotor: professor Stijn Oosterlynck (CRESC Universiteit Antwerpen); copromotor: Clemens de Olde (CRESC Universiteit Antwerpen)

Probleemstelling

Net zoals verschillende andere Europese landen, wordt België al enkele jaren geconfronteerd met een groeiende instroom van migranten. Het aantal migranten in ons land fluctueert rond de 110.000 per jaar (Vlaamse Overheid, 2018). Migratie, integratie en het insluiten van minderheidsgroepen zijn daarom vandaag onderwerp van maatschappelijk alsook politiek debat.

Het ultieme doel van het insluiten van minderheidsgroepen, is **burgerschap** (Schinkel & van Houdt, 2009). Daar waar met burgerschap aanvankelijk verwezen werd naar een juridisch statuut, wordt burgerschap meer en meer opgevat als zijnde een praktijk van handelingen, ook actief burgerschap genoemd (Zemni & Debruyne, 2013). In het discours van actief burgerschap eist de betrokken persoon zijn eigen rechten op door middel van betekenisvolle praktijken van burgerschap (de Waal, 2015). In dit onderzoek worden tewerkstelling, sociale netwerken en publieke participatie als praktijken van burgerschap onderzocht. Empirisch onderzoek naar deze burgerschapspraktijken was tot nog toe beperkt, waardoor wordt ingespeeld op een belangrijke lacune.

Om toegang te krijgen tot tewerkstelling, sociale netwerken en publieke participatie, spelen computer en internet een steeds grotere rol. Het internet biedt ons immers toegang tot vacatures, sociale contacten en allerhande activiteiten. Zij die geen toegang hebben tot digitale media, ervaren bijgevolg grote drempels op hun weg naar actief burgerschap. Om die drempels te beperken, werden e-inclusie-initiatieven in het leven geroepen. **E-inclusie** of digitale inclusie gaat over het sociaal insluiten van mensen door hen digitaal in te sluiten (Mariën & Vleugels, 2011; Steyaert, 2010). Gezien de nauwe band tussen digitale en sociale inclusie, is het immers erg belangrijk dat er geïnvesteerd wordt in efficiënte en doelgerichte programma's die trachten niet-digitaliseerde individuen te digitaliseren (Verdegem, 2011). Met dit onderzoek wordt het hiaat in de literatuur op vlak van effecten van e-inclusieprojecten (met oog voor de ervaring en beleving) gedicht. Op die manier biedt dit onderzoek een verklarende en kwalitatieve aanvulling op voornamelijk beschrijvend en kwantitatief onderzoek.

Naast bovenstaande theoretische en methodologische aanvullingen op bestaande literatuur, wordt ook op vlak van de onderzochte doelgroep ingespeeld op een leemte. In dit onderzoek staan **migranten** die gebruik hebben gemaakt van computerlessen aangeboden door de stad Antwerpen centraal. Deze doelgroep is met name interessant omdat diverse onderzoeken hebben aangetoond dat de digitale kloof zich sterker uit bij deze doelgroep, en dat de doelgroep daarnaast ook bijkomende drempels ervaart op vlak van tewerkstelling, sociale netwerken en publieke participatie (Klaver, Mevissen, Odé, Mateman, & Weening, 2005; Ryan, Sales, Tilki, & Siara, 2008; Van Eijk, Misdorp, & Reimerink, 1993).

Bovenstaande lacunes in de literatuur brengen ons tot de centrale onderzoeksvraag van dit onderzoek: *“Op welke manier beïnvloedt deelname aan e-inclusieprojecten het burgerschap bij migranten in Antwerpen?”*. Om een antwoord te formuleren op deze vraag, werd een kwalitatief onderzoek bestaande uit een documentanalyse en interviews uitgevoerd naar de invloed op drie onderscheiden praktijken van burger-

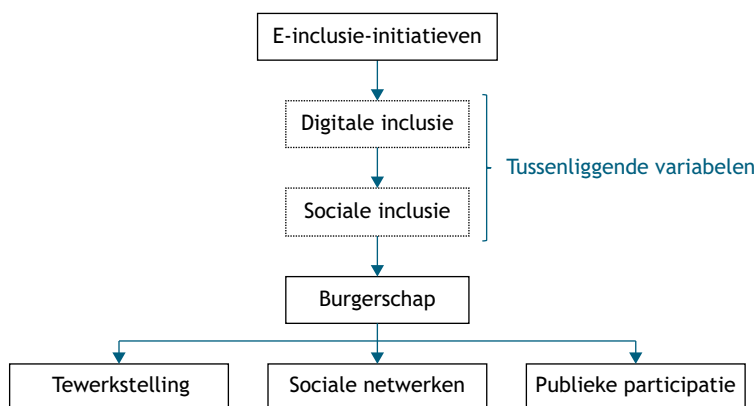
schap, zijnde tewerkstelling (economisch), sociale netwerken (sociaal) en publieke participatie (cultureel).

Theoretisch kader

In wat volgt wordt het theoretisch kader weergegeven waarop dit onderzoek is gebaseerd. In eerste instantie wordt het conceptueel kader visueel voorgesteld. Vervolgens wordt toegelicht wie net wordt gevat onder ‘migranten’ en tot slot worden de centrale theorieën rond e-inclusie en burgerschap uiteengezet.

Conceptueel kader

In dit onderzoek staat de invloed van e-inclusie-initiatieven op burgerschap bij migranten in Antwerpen centraal. De onderstaande figuur biedt een visuele weergave van het conceptueel kader.

Figuur 1. Conceptueel kader

De onafhankelijke variabele in deze studie is het geheel aan e-inclusie-initiatieven georganiseerd door de stad Antwerpen. De doelstelling van e-inclusie-initiatieven is om digitale inclusie na te streven via efficiënte en doelgerichte programma’s om niet-digitaliseerde individuen te digitaliseren (Verdegem, 2011). Via e-inclusie of digitale inclusie wordt uiteindelijk gepoogd mensen sociaal in te sluiten door hen digitaal in te sluiten (Mariën & Vleugels, 2011; Steyaert, 2010). Sociale insluiting of sociale inclusie komt gradueel tot stand, en leidt uiteindelijk tot burgerschap. Burgerschap kan op die manier gezien worden als eindpunt van sociale insluiting of sociale inclusie (Schinkel & van Houdt, 2009). Deze keten van beïnvloedende factoren brengt ons bijgevolg tot de afhankelijke variabele van de studie: burgerschap als zijnde een praktijk van

handelingen, onderverdeeld in tewerkstelling, sociale netwerken en publieke participatie. Een belangrijke kanttekening bij deze figuur is het belang van bewustzijn voor andere factoren die burgerschap kunnen beïnvloeden. De resultaten zullen dus telkens genuanceerd moeten worden vanuit het besef dat e-inclusie slechts één van de vele beïnvloedende factoren van burgerschap is.

'de migrant'

Hoewel het woord '**migrant**' veelvuldig gebruikt wordt in wetgeving, beleidsdocumenten, datasets alsook in de media en het publiek debat, is er geen consensus wat de definitie betreft (Anderson & Blinder, 2011). Is een migrant een persoon van buitenlandse herkomst? Iemand met buitenlandse nationaliteit? Iemand die net in ons land is aangekomen of ook iemand die hier al jaren woont? In dit onderzoek worden migranten gedefinieerd op basis van de definitie die stad Antwerpen hanteerde op het moment van de rekrutering van de respondenten (Antwerpen, 2016).

"Migranten zijn personen van buitenlandse herkomst; personen die in een ander land geboren zijn en zich in België gevestigd hebben. Hierbij wordt geen rekening gehouden met de tijd dat ze reeds in België verblijven. Wel is het van belang dat ze zich voor langere tijd in België zullen vestigen."

'e-inclusie'

De onafhankelijke variabele in deze studie is e-inclusie. Om e-inclusie te begrijpen, wordt teruggesproken naar de definitie van inclusie *an sich*. Inclusie betekent dat elke burger op zijn of haar manier aan alle facetten van het maatschappelijk leven kan deelnemen, en hierdoor als volwaardig lid van de samenleving kan functioneren en ook als dusdanig beschouwd wordt door anderen (Houten, 2009). Om aan alle facetten van het maatschappelijk leven te kunnen deelnemen, is het vandaag de dag belangrijk om kennis en vaardigheden met computer en internet op te doen en bijgevolg digitaal ingesloten te zijn.

Om digitale insluiting te realiseren zijn e-inclusie-initiatieven ontstaan. E-inclusie impliceert het introduceren van niet-gedigitaliseerde individuen tot computer en internet door middel van initiatieven waarmee via een aanbod van materiaal alsook via computerlessen handvaten worden aangereikt om computervaardigheden te ontwikkelen. Het heeft tot doel om mensen sociaal in te sluiten door hen digitaal in te sluiten (Mariën & Vleugels, 2011; Steyaert, 2010). Onderwijs wordt immers voorgesteld als manier om sociale uitkomsten en participatie te verkrijgen (Bryony Hoskins, D'hombres, & Campbell, 2008).

Met e-inclusie-initiatieven wordt tegemoet gekomen aan de hernieuwde invulling van het concept digitale uitsluiting. Aanvankelijk werd digitale uitsluiting gedefinieerd als het niet beschikken over materiële toegang tot computer en internet. Verschillende auteurs stelden immers dat het probleem van digitale uitsluiting start bij de algemene verdeling van computers en netwerkverbindingen (Van Dijk & Hacker, 2003). Geleide-

lijk aan is de opvatting van digitale uitsluiting verschoven naar het gebrek aan kennis en expertise alsook aan vaardigheden om met computer en internet om te gaan (Mariën & Van Audenhove, 2010). E-inclusie-initiatieven pogen net die kennis en expertise aan te leveren en de ontwikkeling van die vaardigheden te bevorderen.

‘burgerschap’

De afhankelijke variabele in deze studie is burgerschap. De betekenis van het concept burgerschap is aan grote veranderingen onderhevig geweest doorheen de tijd. Aanvankelijk was iemand burger op basis van juridische status zoals lidmaatschap van een juridisch-politieke orde (een staat) en sociale rechten (Johnston, 2005; Schinkel & van Houdt, 2009; Stewart, 1995). Volgens dit formeel burgerschapsbegrip kregen mensen bijgevolg sociale en politieke rechten en plichten omdat ze deel uit maakten van een homogeen ‘wij’. Globalisering en mondiale migratiestromen hebben echter gezorgd voor een verschuiving naar vormen van burgerschap die het traditionele staatsburgerschap overstijgen (Joppke, 1999; Schinkel & van Houdt, 2009). Zodra integratie en burgerschap werden gelinkt, werd de morele component van burgerschap onder de aandacht gebracht (Jansen, Chioncel, & Dekkers, 2006). De assumptie dat sociale en politieke participatie zouden volgen uit de verwerving van rechten, werd omgekeerd. Het actieve en morele aspect van burgerschap wordt nu als voorwaarde gezien om in juridische zin burger te worden. Actief burgerschap wordt in dit artikel gedefinieerd als een verscheidenheid van (op waarden gebaseerde) vormen van participatie/praktijken van burgerschap (B. Hoskins & Mascherini, 2009). In de opvatting van actief burgerschap staat het kunnen functioneren in een steeds veeleisendere samenleving centraal (Wildemeersch, 2009). Burgers moeten over steeds meer kennis en vaardigheden beschikken en bijgevolg voldoende *empowered* zijn. In de literatuur worden verschillende praktijken van burgerschap onderscheiden, gaande van participatie in de gemeenschap tot politieke participatie (B. Hoskins & Mascherini, 2009; Wildemeersch, 2009). Op basis van een cumulatie van literatuur betreffende actief burgerschap, is dit onderzoek gebaseerd op **drie praktijken van burgerschap**.

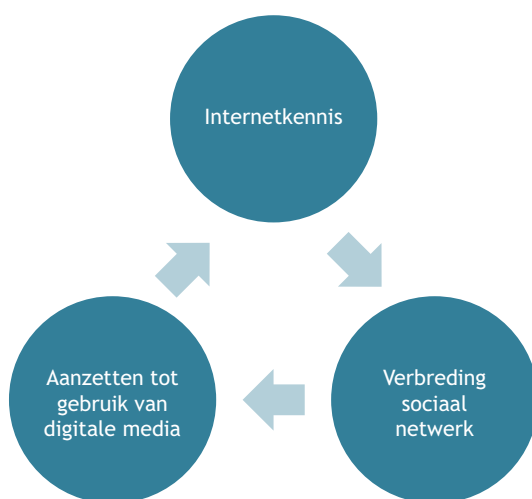
Tewerkstelling

Een eerste praktijk van burgerschap is **tewerkstelling**. Actief burgerschap veronderstelt immers actieve, tewerkgestelde burgers. Tewerkstelling is één van de praktijken van burgerschap waarvoor een veranderende eis op vlak van kennis en vaardigheden is gegroeid (Freddi, 2018). De digitalisering heeft, naast globalisering etc., bijgedragen aan een polarisering van jobs, wat impliceert dat er zowel meer jobs aan de top van de arbeidsmarkt ontstaan, als meer jobs aan de bodem van de arbeidsmarkt, waardoor de middenlaag wegvalt (Goos, Manning, & Salomons, 2009). Wat de overblijvende jobs met elkaar gemeen hebben, is het belang van kennis en vaardigheden op vlak van computer- en internetgebruik (Harteis, 2018). Omgaan met digitale technologie is op relatief korte termijn uitgroeid tot één van de belangrijkste *skill requirements* (Berger &

Frey, 2016), en dat zorgt uiteraard voor moeilijkheden voor zij die niet over deze vaardigheden beschikken. Voor niet-gedigitaliseerde mensen wordt het een steeds moeilijker opdracht om enerzijds op zoek te gaan naar een job (aangezien rekrutering steeds meer via internet verloopt) en anderzijds een job te vinden waarvoor geen computervaardigheden vereist zijn. Bovendien kent onze samenleving dan nog diverse groepen die bijkomende drempels ervaren in hun zoektocht naar werk (Klaver et al., 2005; Van Eijk et al., 1993). Niet-gedigitaliseerde migranten worden bijvoorbeeld met een extra moeilijkheid geconfronteerd. Hun taal en herkomst vormen extra uitdagingen bij het zoeken van werk. Hieruit blijkt het belang van e-inclusie-initiatieven voor niet-gedigitaliseerde individuen en meer specifiek voor niet-gedigitaliseerde migranten.

Sociale netwerken

Een tweede praktijk van burgerschap is **sociale netwerken**. Het uitbouwen van en interageren binnen een netwerk past immers binnen de gangbare opvatting van actief burgerschap. De toenemende rol van computer en internet in het uitbouwen van sociale netwerken en het creëren van verbondenheid tussen individuen en organisaties, wijst op het belang van e-inclusie-initiatieven. Een indirect doel van de initiatieven is immers het verbreden van sociale netwerken van individuen (Helsper, 2008; Mariën et al., 2013). Sociale netwerken spelen vervolgens op hun beurt een belangrijke rol bij het aanzetten van mensen tot het gebruik maken van digitale media (Van Dijk, 2005). Het aantal netwerken waarin iemand internetvaardigheden gebruikt, is immers positief gecorreleerd met de mate waarin hij of zij hierin vooruitgang boekt (Van Dijk, 2002). Hier kan aldus een soort vicieuze cirkelbeweging worden vastgesteld, waarbij zichzelf versterkende effecten worden gegenereerd (zie figuur 2).

Figuur 2.

Specifiek bij de doelgroep migranten is het belangrijk om de invloed van e-inclusie-initiatieven op sociale netwerken als praktijk van burgerschap na te gaan. Uit onderzoek blijkt immers dat migranten extra drempels ervaren (Ryan, 2011; Ryan et al., 2008). Nieuwe contacten via het internet kunnen dan toegang bieden tot nieuwe kennis, hulpbronnen en sociale goederen (Granovetter, 1973; Putnam, 2001; Ryan, 2011). Hoe lager iemand in de sociale hiërarchie staat, hoe belangrijker dit soort zwakke banden of *bridging capital* zijn. Dit soort banden is belangrijk om een brug te vormen tussen twee kringen met sterke dichtheden, waardoor mensen verbonden kunnen worden aan externe sociale en culturele activa. Om op te klimmen op de sociale ladder is het voor migranten zeer belangrijk om dus met behulp van hun digitale vaardigheden zwakke banden te kunnen aanknopen op diverse locaties en met diverse individuen en organisaties (Ryan, 2011). Het internet fungeert immers als brug tussen netwerken alsook tussen individuen en overheidsdiensten. Hiermee wordt de volgende praktijk van burgerschap aangestipt.

Publieke participatie

Een derde praktijk van burgerschap is **publieke participatie**. Actief burgerschap veronderstelt immers actieve betrokkenheid van burgers in het gemeenschaps- en verenigingsleven, alsook een actieve houding ten aanzien van het omgaan met documenten en daarmee gepaard gaande verantwoordelijkheden. Op vlak van publieke participatie wordt bijgevolg een onderscheid gemaakt tussen publieke participatie in het verenigingsleven en publieke participatie in het bureaucratisch systeem. Publieke participatie in het verenigingsleven impliceert het lid zijn van of op regelmatige basis deelnemen aan activiteiten georganiseerd door diverse middenveld organisaties. Bovendien kunnen participatie als vrijwilliger of andere vormen van politiek en maatschappelijk engagement gepercipieerd worden als publieke participatie (Deceulaer, 1995). Deze vorm van participatie wordt ook burgerparticipatie of maatschappelijke participatie genoemd (Wood, Taylor, Atkins, & Johnston, 2018). De burger voelt zich dankzij een actieve participatie in het verenigingsleven beter betrokken bij de gemeenschap (Hooghe & Quintelier, 2007). Daarnaast is participatie in het bureaucratisch systeem van belang. Individuen die over onvoldoende vaardigheden beschikken om zich een weg te banen door de digitale rompslomp, ervaren moeilijkheden om te voldoen aan burgerverwachtingen (Oorschot, 2014). Om aan deze drempel tot burgerschap tegemoet te komen, zijn e-inclusie-initiatieven dus ook van groot belang.

Methodologie

Onderzoeksvragen en focus van het onderzoek

De **centrale onderzoeksvraag** in dit onderzoek is: ‘Wat is de invloed van e-inclusie-initiatieven op burgerschap bij migranten in Antwerpen?’. Met de deelvragen wordt

vervolgens gepeild naar de invloed die migranten ervaren op vlak van tewerkstelling, sociale netwerken en publieke participatie. Bovendien wordt de subjectieve beleving van burgerschap door de respondenten zelf onderzocht. De beleidsaanbevelingen volgend uit dit onderzoek kunnen helpen bij de verbetering en uitbreiding van de e-inclusie-initiatieven.

Om bovenstaande onderzoeksvragen te beantwoorden, werd een **kwalitatief onderzoek** tot stand gebracht, bestaande uit een documentanalyse alsook interviews met migranten die vijf jaar geleden hebben deelgenomen aan de e-inclusielessen van de stad Antwerpen. Door middel van deze aanpak werd ingespeeld op een lacune in de literatuur betreffende de ervaring van deelnemers aan e-inclusie-initiatieven. Hoewel er reeds kwantitatief onderzoek werd gevoerd naar de toegang, het gebruik en de vaardigheden, was de beleving en invloed op doelgroepen tot nog toe onderbelicht (Mariën et al., 2013; Mariën & Vleugels, 2011; Paulussen, Courtois, Vanwynsberghe, & Verdegem, 2011). De specifieke doelgroep migranten is bijzonder interessant gezien de soms beperkte ervaring met internet in het herkomstland en de bijkomende drempels die de migrant-cursisten ervaren op vlak van het opbouwen van een sociaal netwerk, het vinden van werk en het participeren in het maatschappelijk leven. Bovendien blijkt uit onderzoek dat de focus in het huidige e-inclusiebeleid voornamelijk bij ouderen ligt (Mariën & Vleugels, 2011). Migranten is één van de minimaal bediende, maar ook één van de meest behoeftige doelgroepen.

Caseselectie

Om een antwoord te kunnen formuleren op de onderzoeksvragen, werd een **single case-onderzoek** uitgevoerd. Op basis hiervan werd een diepgaand en gedetailleerd beeld verkregen van de invloed van e-inclusie-initiatieven op burgerschap bij migranten in **Antwerpen** (Mortelmans, 2013). Door het intensief bestuderen en uitgebreid uitwerken van één case, werd het mogelijk om zicht te krijgen op het Antwerpse e-inclusiebeleid en haar dynamieken (Gerring, 2004; Mortelmans, 2013; Swanborn, 2010). De keuze voor Antwerpen is interessant gezien het een multiculturele centrumstad is, die door haar superdiverse samenstelling voor bijzondere uitdagingen komt te staan. Het aantal inwoners van niet-Belgische herkomst in Antwerpen is tussen 2001 en 2018 geëvolueerd van 118.212 tot 261.090 (Provincie in Cijfers, 2019). 49,9% van de Antwerpse bevolking anno 2018 is van buitenlandse herkomst.

De afbakening van het onderzoek werd gebaseerd op de reikwijdte van de webpunten (zijnde de locaties waar burgers gebruik kunnen maken van de e-inclusie dienstverlening) van de stad Antwerpen. Om een eerste zicht te krijgen op de locaties, werd gebruik gemaakt van de buurtmonitor van de stad Antwerpen. De Antwerpse e-inclusiewerking omvat Antwerpen, Deurne, Borgerhout, Merksem, Hoboken en Wilrijk. Op basis van gesprekken met medewerkers van Dot.kom werd gekozen om de drie webpunten te selecteren die vijf jaar voor het onderzoek het grootste bereik hadden: Posthof vzw (Berchem), Permeke (Antwerpen) en Atel (Merksem). Er werden respectie-

velijk 7, 7 en 8 interviews afgenomen met voormalige cursisten van deze webpunten, waardoor een totaal van 22 interviews werd bereikt.

Documentanalyse en interviews

De **documentanalyse** werd in deze studie gebruikt als verkenning van de beleidscontext betreffende e-inclusie-initiatieven. Een aantal nationale en Vlaamse beleidsdocumenten werden doorgenomen om de krijtlijnen van het e-inclusiebeleid te kennen, zoals het Nationaal Actieplan ter bestrijding van de Digitale Kloof, de Conceptnota Vlaanderen Radicaal Digitaal 2015-2019 etc. Daarnaast werd documentatie van de stad Antwerpen geconsulteerd, waaronder een visienota, reclamefolders etc.

Tabel 1. Overzicht van de respondenten

Naam	Geslacht	Leeftijd	Plaats van herkomst	Aantal jaar in België
Respondent 1	Vrouw	31 jaar	Bulgarije	5-6 jaar
Respondent 2	Man	53 jaar	Indië	14 jaar
Respondent 3	Vrouw	45 jaar	Thailand	12 jaar
Respondent 4	Vrouw	65 jaar	Kaapverdië	23 jaar
Respondent 5	Vrouw	56 jaar	Kosovo	22 jaar
Respondent 6	Vrouw	/	Thailand	17 jaar
Respondent 7	Man	45 jaar	China (Tibet)	12 jaar
Respondent 8	Vrouw	64 jaar	Congo	41 jaar
Respondent 9	Man	49 jaar	Marokko	5 jaar
Respondent 10	Man	36 jaar	Afghanistan	8 jaar
Respondent 11	Vrouw	36 jaar	Turkije	9 jaar
Respondent 12	Man	59 jaar	Marokko	14 jaar
Respondent 13	Vrouw	34 jaar	/	11 jaar
Respondent 14	Man	56 jaar	Ghana	23 jaar
Respondent 15	Vrouw	67 jaar	Rusland	23 jaar
Respondent 16	Vrouw	46 jaar	Ghana	9 jaar
Respondent 17	Man	37 jaar	Afghanistan	8 jaar
Respondent 18	Man	43 jaar	Nepal	9 jaar
Respondent 19	Man	30 jaar	Afghanistan	6 jaar
Respondent 20	Man	56 jaar	Iran	17 jaar
Respondent 21	Man	58 jaar	Afghanistan	7 jaar
Respondent 22	Vrouw	42 jaar	Afrika	10 jaar

Door middel van **semigestructureerde interviews** werd inzicht verworven in de ervaring en beleving van de migrant-cursisten. In samenwerking met Dot.com werden cursisten met een migratieachtergrond die vijf jaar geleden ingestapt zijn in een

e-inclusietraject van de stad Antwerpen telefonisch gecontacteerd met de vraag of ze wilden deelnemen aan het onderzoek. Er werd geopteerd voor een periode van vijf jaar, enerzijds omwille van de mogelijkheid om retrospectief terug te kijken op de lesperiode en anderzijds om lange termijn effecten zichtbaar te kunnen maken. Van de 190 gecontacteerde cursisten met migratieachtergrond hebben er slechts 29 toegezegd. Uiteindelijk zijn 22 van deze interviews effectief kunnen doorgaan. Deze lage responsgraad kan wellicht toegeschreven worden aan een combinatie van factoren. In eerste instantie werden respondenten gecontacteerd die de cursus vijf jaar geleden hebben gevolgd. Aangezien er reeds vijf jaar is verstreken, is de band tussen de respondenten en de organisatie al enigszins verzwakt. Ook werden de contactgegevens van de voormalige cursisten niet geüpdatet in die vijf jaar, waardoor wellicht een aantal telefoonnummers niet meer in gebruik waren. Bovendien vond de contactname net voor de zomer plaats, waardoor mensen vakantieplannen aanhaalden als reden voor niet-deelname. De lage responsgraad heeft vanzelfsprekend implicaties voor de verworven data. Wanneer dieper wordt ingezoomd op de cursisten die hebben deelgenomen aan het onderzoek, kan een polarisering worden vastgesteld waarbij de deelnemende cursisten hetzij zeer tevreden, hetzij zeer ontevreden waren. De grote meerderheid van de deelnemers aan dit onderzoek was bijzonder positief. Er kan dan ook bijkomend verondersteld worden dat de voormalige deelnemers die in gesprek wilden treden hetzij vooraf al enigszins ‘actieve burgers’ waren, hetzij diegene zijn waarbij de lessen het gewenste effect hebben gehad. Bij interpretatie van de data is het dan ook belangrijk om deze kanttekening in het achterhoofd te houden. Tabel 1 biedt een overzicht van de bevraagde respondenten met hun demografische en geografische gegevens.

Voorafgaand aan de interviews werd een vragenlijst opgesteld op basis waarvan de interviews werden afgenomen. Op die manier werd de validiteit van het onderzoek verhoogd en kon achteraf effectiever geanalyseerd worden. Om tegemoet te komen aan de taalbarrière, werd een Engelse alsook een Franse vertaling van de vragenlijsten opgesteld. Bij aanvang van ieder interview werd dan ook gevraagd welke vragenlijst de respondent zelf prefereerde, opdat de interviews konden worden afgenomen in de taal waarbij de respondenten zich comfortabel voelden. Hoewel deze aangepaste vragenlijsten de communicatie vereenvoudigden, bleken er alsnog misinterpretaties voor te vallen die dan op het moment zelf werden rechtgezet. Hoewel de taal enigszins een barrière vormde, werd de onderzoeker op deze manier wel geconfronteerd met de problemen die de respondenten in het dagelijkse leven ook ervaren. De interviews werden uitgeschreven volgens het Verbatim-principe, wat impliceert dat alles letterlijk werd neergeschreven op de manier waarop het werd gezegd. Na het transcriberen werden de interviews zowel open, axiaal als selectief gecodeerd en op basis daarvan geanalyseerd. In de fase van het open coderen werd inductief gewerkt. De verschillende onderdelen van de interviews werden gelabeld door een code toe te kennen die de inhoud omschrijft. In de fase van het axiaal coderen werden vervolgens codes hernoemd en werden met elkaar verband houdende codes samengevoegd onder een zelfde noemer. De laatste fase bestond dat uit selectief coderen, wat impliceert dat

de data in nieuwe patronen werden samengebracht om een antwoord te formuleren op de onderzoeksvragen (Pope, Ziebland, & Mays, 2006).

Resultaten

In deze sectie wordt eerst de context van e-inclusie Antwerpen toegelicht. Vervolgens wordt ingegaan op de invloed van computerlessen op respectievelijk tewerkstelling, sociale netwerken en publieke participatie. Tot slot volgt een bespreking van de subjectieve beleving van burgerschap door respondenten.

Context e-inclusie Antwerpen

Om tegemoet te komen aan de behoeften van de inwoners op vlak van digitalisering, worden door de stad Antwerpen computerlessen, inlooppmomenten en gratis Wi-Fi aangeboden in diverse zogenaamde webpunten. De stad telt 25 van deze webpunten, waarvan 12 met begeleiding. De aangeboden computercursussen duren zes weken (met een halve lesdag per week). Om de lessen toegankelijk te houden, is de enige voorwaarde voor deelname het betalen van een symbolisch bedrag van zes euro, wat neerkomt op één euro per les. De e-inclusiewerking van de stad Antwerpen kende de voorbije jaren een sterke expansie. Er worden een zeshonderd tal lessenreeksen en workshops per jaar georganiseerd, en de webpunten kennen jaarlijks zo'n 5400 unieke gebruikers. De deelnemers aan de cursussen zijn voornamelijk mensen uit kwetsbare groepen zoals ouderen, werklozen, arbeidsongeschikten etc.

Een wereld vol computer en internet, wat nu?

De plaats die computer en internet inneemt in onze samenleving, wordt steeds substantiëler. De voornaamste reden van deelname aan de cursussen is dan ook het tegemoetkomen aan de maatschappelijke verwachtingen die de alomtegenwoordigheid van computer en internet met zich meebrengt. Verschillende respondenten hebben het dan ook over 'nodig' en 'noodzakelijk', wanneer het gaat over het verwerven van computerkennis. In de toekomst zullen we leven in een 'computerwereld', aldus een respondent:

“Because, if you don't know about computer, because I know, in future will be a computer world, I have that idea in my head already.” - respondent 22

Aangezien een aantal respondenten afkomstig is uit bepaalde sociale groepen (in bepaalde landen) waar de computer en het internet een veel minder sterke positie innemen, vergt de overgang een grote aanpassing. Met volgend citaat wijst een respondent

op het feit dat migranten in een nieuw systeem - beheerst door computer en internet - hun plaats moeten vinden.

“Hier in België alles gebeurt via internet. Solliciteren of. ... Maar bij ons in Bulgarije is helemaal anders. Dus ja, ik moest, in een nieuw systeem mijn plaats vinden.” - respondent 1

Op weg naar werk, kennissen en toegang tot organisaties en documenten

Naast de overkoepelende reden van deelname aan de cursussen bij de migrant-cursisten, met name de wil om ‘mee te kunnen in de digitale wereld’, blijken er ook meer specifieke redenen van deelname te zijn, zoals het vinden van werk, het uitbouwen van een sociaal netwerk etc. Op basis van de verzamelde data werd nagegaan welke invloed de migrant-cursisten ervaren hebben op vlak van tewerkstelling, sociale netwerken en publieke participatie.

Het internet als springplank naar een job

De beperkte digitale vaardigheden waarover de migrant-cursisten aanvankelijk beschikten, zorgden alvorens het volgen van de computerlessen bij verschillende respondenten voor moeilijkheden bij het vinden van een job. Ze stelden een asymmetrie vast tussen hun profiel en het profiel waarnaar men in vacatures op zoek gaat. Deze mismatch zat veelal in de kennis en vaardigheden op vlak van computer en internet. Een belangrijke reden van deelname, bleek dan ook tewerkstelling te zijn.

“Internet, daar job zoeken... ik wil graag een job en dat is het belangrijkste. Internet is belangrijk en zonder internet een job zoeken is moeilijk.” - respondent 2

Deze vooropgestelde doelstelling blijkt op basis van dit onderzoek in vele gevallen bereikt te worden. Naar aanleiding van de kennis en vaardigheden opgedaan tijdens de computerlessen, hebben de migrant-cursisten een tweevoudige invloed met betrekking tot **tewerkstelling** ervaren. Enerzijds geven ze aan een vereenvoudiging in de zoektocht naar werk vast te hebben gesteld. Ze kunnen via het internet op zoek gaan naar vacatures alsook online solliciteren, wat zorgt voor een besparing van tijd en het drukken van verplaatsingskosten. In het bijzonder voor gezinnen met kinderen, wordt dit als een enorm voordeel gepercipieerd. Anderzijds ontdekken ze diverse job mogelijkheden waarvoor ze voordien niet gekwalificeerd zouden zijn geweest, zijnde jobs waarvoor computerkennis vereist is. Verschillende bevroagde migrant-cursisten hebben effectief een job gevonden ten gevolge van het deelnemen aan de computerlessen.

“Euh, ik heb euh, door die internet, geïnformeerd he. Voor die eerste keer, heb ik zelf werk gevonden via internet.” - respondent 19

Hoewel een algemene tendens van een toenemend aantal job mogelijkheden werd vastgesteld, blijken er toch een aantal *belemmerende factoren* te zijn. Verschillende respondenten geven aan dat theoretisch de mogelijkheden tot het vinden van een job wel toenemen, maar dat ze die in de praktijk niet echt kunnen aangrijpen. Een theoretische toename aan mogelijkheden blijkt zich bijgevolg niet steeds te vertalen in een reële toename aan mogelijkheden. Een aantal factoren zorgt immers voor een inperking van die reële mogelijkheden, zoals onderstaand citaat duidelijk maakt.

"Ja, kijken naar factoren, die komen kijken, daar... ervaring, leeftijd, Nederlands. ..." - respondent 21

In de ervaren invloed zijn bovendien verschillen merkbaar op basis van demografische en geografische factoren. Zo blijkt uit de data dat de positieve invloed op tewerkstelling als praktijk van burgerschap voornamelijk aanwezig is bij de bevroegde mannen. Mogelijke verklaringen die door de vrouwelijke respondenten zelf worden gegeven zijn het feit dat ze niet op zoek zijn naar werk, of dat ze wegens ziekte arbeidsongeschikt zijn. Wanneer ook leeftijd in rekening wordt genomen, blijken jongere respondenten een grotere invloed te ervaren op tewerkstelling als praktijk van burgerschap. De verklaring hiertoe kan zijn dat ouderen minder snel worden aangeworven alsook dat ze eventueel minder ambitie hebben om nog te gaan werken. Wanneer de herkomst van de respondenten wordt beschouwd, kan geconstateerd worden dat respondenten uit Iran en Afghanistan een grotere invloed ervaren. Het aantal jaar dat een respondent al in België verblijft, blijkt voor de in dit onderzoek bevroegde respondenten niet van invloed te zijn op tewerkstelling. Hierbij dient wel opgemerkt dat alle respondenten reeds minimaal vijf jaar in België vertoeven. Bij eventueel toekomstig onderzoek waarin ook meer recent toegekomen migranten opgenomen zouden worden, kan er mogelijk wel een invloed vast te stellen zijn van de verblijfsduur in België. Om deze indicaties op basis van kwalitatief onderzoek te testen op grotere schaal, zou het interessant zijn om in de toekomst een hierop aansluitend kwantitatief onderzoek uit te voeren.

Het internet als toegangspoort tot sociaal contact

Het internet kan gezien worden als poort die toegang verschaft tot diverse **sociale netwerken**. Hoewel het ontwikkelen van een sociaal netwerk aanvankelijk niet de voornaamste doelstelling was, blijkt uit de data dat vele respondenten al snel de voordelen inzagen van het werken met computer en internet voor hun sociale contacten.

"Ja, dat moet, moet computer leren dat je gemakkelijk kan met elke mensen kan contact nemen." - respondent 10

Ook de invloed op sociale netwerken blijkt tweevoudig te zijn. Respondenten blijken op basis van de data na het volgen van de computerlessen zowel meer in contact te staan met mensen uit hun herkomstland als met mensen in België. Uit onderstaand

citaat blijkt dat de betreffende respondent zowel met mensen uit zijn herkomstland, als met mensen hier in contact staat via het internet.

“Ik heb contact met verschillende mensen. Niet alleen met Afghaanse mensen, ook met hier.” - respondent 19

Het netwerk van de migrant-cursisten breidt bijgevolg in twee richtingen uit, wat op het eerste zicht een paradoxale tendens lijkt te zijn. Er zou immers verondersteld kunnen worden dat contact met het herkomstland het contact met de Antwerpse bevolking enigszins tegenwerkt. Wanneer de subjectieve beleving van de cursist-migranten in rekening wordt genomen, blijkt echter een andere interpretatie. Sociaal contact wordt door de respondenten immers globaal gepercipieerd. Contact met mensen uit het herkomstland, blijkt contact met mensen uit het ontvangende land zeker niet tegen te werken. Het blijkt in tegendeel zelfs contacten hier te faciliteren. Door banden met het herkomstland niet volledig te moeten doorknippen, voelen migranten zich hier sneller thuis en kan de integratie bijgevolg ook vlotter verlopen. Het omgaan met zowel de eigen herkomstgroep als met de mensen uit het ontvangende land wordt door de respondenten als vanzelfsprekend beschouwd.

“Natuurlijk, altijd he. Ik woon hier, ik euh, woonde zelf, ik heb respect voor alle mensen he. Ik moet. Het is euh, moet, als iemand hier wonen, volgens mij moet omgaan met iedereen he. Met niet dezelfde cul-, dus verschillende culturen in Antwerpen he.” - respondent 19

Ook de invloed van e-inclusielessen op sociale netwerken als praktijk van burgerschap kan worden uitgesplitst naar demografische en geografische factoren. Mannelijke respondenten blijken meer open te staan voor sociaal contact via internet dan vrouwelijke respondenten. In het bijzonder het leren kennen van nieuwe mensen wordt bijna uitsluitend door mannen gedaan. Het contact houden met mensen uit het herkomstland blijkt dan weer zowel door mannen als vrouwen te gebeuren. Hoewel geslacht op vlak van sociaal contact duidelijk meespeelt, blijkt leeftijd minder van invloed te zijn. De intuïtieve hypothese dat jonge mensen meer invloed ervaren op sociaal contact, kan op basis van deze data niet bevestigd worden. Ook hier blijkt het aantal jaar dat iemand in België verblijft geen invloed te hebben; met dezelfde kanttekening als gemaakt bij tewerkstelling. Indien meer recent toegekomen migranten mee opgenomen zouden worden, worden wellicht wel verschillen op basis van verblijfsduur vastgesteld. Net zoals bij de invloed op tewerkstelling, blijken cursisten met een migratieachtergrond afkomstig uit Afghanistan, Iran en Marokko een grote invloed te ervaren.

Het internet als versterking van mijn plaats in de samenleving

Naast het vinden van een job en het uitbouwen van een sociaal netwerk, is het ook belangrijk dat e-inclusie-initiatieven de positie van de migrant in de samenleving kunnen versterken door het bevorderen van **publieke participatie**. Op vlak van publieke

participatie wordt in dit onderzoek enerzijds gekeken naar participatie in het verenigingsleven en anderzijds naar handhaving binnen het bureaucratisch systeem (zijnde het toegang krijgen tot documenten, maken van afspraken etc.).

Participatie in het verenigingsleven blijkt op basis van dit onderzoek een heikel punt te zijn. Alvorens deelname aan de computerlessen, was nagenoeg geen van de respondenten op de hoogte van wat de mogelijkheden in het verenigingsleven zijn. Door een gebrek aan kennis en informatievoorziening, was nagenoeg niemand betrokken bij organisaties. Dit wijst op de nood aan bekendmaking van het aanbod, specifiek bij deze doelgroep. Ook na het volgen van de computerlessen blijken respondenten niet op de hoogte te zijn, wat wijst op een zeer beperkte invloed van e-inclusie op participatie in het verenigingsleven. Een beperkt aantal respondenten geeft echter wel aan na het volgen van de lessen verbonden te zijn met een vereniging, al gaat dit voornamelijk om fitnessclubs etc. waarbij weinig verbondenheid of interactie met anderen aanwezig is. Hoewel het niet mogelijk is om een causaal verband tussen de lessen en de participatie in het verenigingsleven aan te tonen, wordt wel vastgesteld dat het verenigingsleven in nagenoeg alle gevallen pas op gang is gekomen na het volgen van de computerlessen. Ondanks de beperkte invloed op het verenigingsleven van de respondenten zelf, blijkt er wel invloed te zijn op het verenigingsleven van de kinderen.

Participatie in het bureaucratisch systeem heeft te maken met de mogelijkheid om administratieve handelingen te kunnen uitvoeren. Steeds meer facetten van de administratie verlopen via de computer of het internet, waardoor de ontwikkeling van digitale vaardigheden benadrukt wordt. In eerste instantie kan eenvoudig toegang gevonden worden tot documentatie.

"Ja, vroeger ik kan niks doen met de computer, maar nu. ... Bijvoorbeeld als ik zoek voor euhm, gezinssamenstellingspapieren, ik kan he, via internet he, dat zoeken." - respondent 13

Daarnaast komt de mogelijkheid om online afspraken te maken regelmatig aan bod. Doordat afspraken via de computer worden gemaakt, kunnen tijd en verplaatsingskosten worden bespaard.

"Ja bijvoorbeeld ik heb een euhm, bij Districthuis iets te doen, ik moet via e-mail dingen doen, afspraak doen." - respondent 5

"En dus, en euh, nu, heb ik niet naar consulaat gegaan en in de rij gestaan, ik heb via internet ingeschreven." - respondent 15

Ook de communicatie met de school van de kinderen verloopt op deze manier vlotter. Daarnaast is er ook een groot aandeel respondenten dat aan internetbankieren doet en tot slot wordt de vereenvoudiging van het boeken van hotel- en vliegtickets aangehaald.

Wanneer de data voor participatie in het verenigingsleven uitgesplitst worden naar demografische en geografische factoren, kunnen geen patronen vastgesteld worden. Weinig cursisten blijken invloed te ervaren en zij die wel in een vereniging zijn gestapt, hebben geen gemeenschappelijke kenmerken. Ook voor participatie in het bu-

reaucratisch systeem blijkt een uitsplitsing naar demografische en geografische factoren weinig op te leveren. Nagenoeg alle respondenten geven aan zich beter te kunnen handhaven in het bureaucratisch systeem na afloop van de lessen.

Subjectieve beleving burgerschap

Naast het achterhalen van de objectieve invloed op tewerkstelling (al dan niet een job gevonden), sociale netwerken (al dan niet uitbreiding sociaal netwerk) en publieke participatie (al dan niet betrokken bij vereniging, al dan niet vereenvoudiging van de administratieve handelingen), werd ook de **subjectieve beleving van burgerschap** in rekening genomen.

De respondenten in dit onderzoek geven allen aan zich zeker burger te voelen in ons land. Velen zien hierin ook een rol voor het internet weggelegd.

“Ja, dat helpt. Internet helpt veel dingen. Want ik heb zo, nog niet over dat gedacht, maar ik voel me zeker thuis in België. (...) Mijn vrouw ook, wij hebben paar keer gezegd zo, zo gebabbeld ja. Als wij nu moeten naar India gaan wonen dan euh. Dat zou moeilijk... ja. Dat betekent wij voelen hier thuis.” - respondent 7

Binnen de subjectieve beleving, speelt de **subjectieve perceptie van afstand** een belangrijke rol. Respondenten halen aan dat afstanden relatief zijn, aangezien het internet kan fungeren als brug die alle afstanden overwint.

“Maar ik heb gezien, die, mijn vrouw heeft altijd, altijd bezig he. En, da is, die afstand wordt niks, met computer altijd. (...) 7000 kilometer ver, maar zij kunnen op één tijd, op gelijke tijd kijken naar de uitzicht van de linkeroever, of wij kunnen kijken naar uitzicht van geboorteplaats.” - respondent 20

Doordat afstand relatief is en ook als dusdanig door de migrant-cursisten worden gepercipieerd, kunnen respondenten tegelijkertijd burger zijn van ons land als van een ander land. Aangezien ze zelf weinig belang hechten aan grenzen en grenzen bovendien vervagen door gebruik van internet, is burgerschap in twee landen aldus de respondenten zelf perfect mogelijk.

Conclusie

In dit onderzoek stond de invloed van e-inclusie-initiatieven op burgerschap bij migranten in Antwerpen centraal. Er werd gekeken naar de invloed op tewerkstelling, sociale netwerken en publieke participatie als praktijken van burgerschap. Op basis van de data verworven in dit onderzoek, werden enkele interessante constataties gemaakt.

Uit dit onderzoek kan worden afgeleid dat migrant-cursisten zich ervan bewust zijn dat computer en internet een niet te onderschatten rol spelen in het heden-

daagse gemeenschaps- en stadsleven. De confrontatie met de alomtegenwoordigheid van computer en internet, is voor velen dan ook een stimulans om te starten met computerlessen.

Eén van de doelstellingen van e-inclusielessen is om niet-digitalisering als drempel in de zoektocht van migranten naar werk weg te werken (Klaver et al., 2005; Van Eijk et al., 1993). Niet-gedigitaliseerde mensen botsen vaak op het probleem dat zeer veel jobs vandaag digitale geletterdheid vereisen. Deze constatacie werd ook door de bevraagde migrant-cursisten gemaakt, en stimuleerde hen om computerlessen te gaan volgen. Naar aanleiding van de kennis en vaardigheden opgedaan tijdens de computerlessen, werd een tweevoudige invloed op **tewerkstelling** ervaren: de zoektocht naar werk vereenvoudigde door een toename aan kanalen, en de verscheidenheid aan job mogelijkheden breidde aanzienlijk uit. De vereenvoudigde zoektocht naar werk heeft voornamelijk te maken met het besparen van tijd en verplaatsingskosten door de mogelijkheid tot online solliciteren. Diverse jobs waarvoor computerkennis vereist is, komen bovendien nu in aanmerking. De drempels omwille van taal en herkomst blijven vaak nog bestaan, maar toch geven verschillende migrant-cursisten aan een job gevonden te hebben ten gevolge van hun deelname aan de computerlessen. Dit is een positieve bevinding in het licht van het actief burgerschapsbegrip, gezien het belang van actieve, werkende burgers in een participatiesamenleving.

Een andere praktijk van burgerschap waartoe de e-inclusielessen kunnen bijdragen, is het uitbouwen van **sociale netwerken** (Helsper, 2008; Mariën et al., 2013). Ook hier werd een tweevoudige invloed ervaren. Respondenten geven aan dat de vaardigheden die ze in de lessen hebben opgedaan hen in staat hebben gesteld om zowel meer contact te hebben met vrienden en familie in het herkomstland, als met mensen in het ontvangende land. Deze constatacie wordt door de migrant-cursisten zelf als zeer positief beschouwd. Op die manier hoeven ze geen banden door te knippen, voelen ze zich sneller thuis en kunnen nieuwe banden ook eenvoudiger opgebouwd worden. Met deze vaststelling wordt de stelling van Blommaert (2011) bevestigd, zijnde dat de samenleving waarin met integreert geen stabiel gegeven is en zich niet laat afbakenen binnen de grenzen van de natiestaat. Dit is een interessante bevinding om terug te koppelen naar het beleid, aangezien men burgerschap in onze samenleving beoogt, maar in principe zo ook burgerschap in het land van herkomst faciliteert. Dit uitgebreide netwerk kan toegang bieden tot nieuwe kennis, hulpbronnen en sociale goederen (Granovetter, 1973; Putnam, 2001), alsook een rol spelen bij het aanzetten van de migrant-cursisten om meer gebruik te maken van digitale media (Van Dijk, 2002). Ook deze bevinding is positief in het licht van het actief burgerschapsbegrip, gezien een actieve burger iemand is die participeert in netwerken en relaties heeft met verschillende mensen en instanties met het oog op het verkrijgen van sociale samenhang (Tonkens, 2008).

Tot slot werd **publieke participatie** als praktijk van burgerschap onderzocht. Hierbij werd een onderscheid gemaakt tussen participatie in het verenigingsleven en participatie in het bureaucratisch systeem, waarop een uiteenlopende invloed werd vastgesteld. Er werd bij zeer weinig respondenten een uitdrukkelijke invloed van de compu-

terlessen op participatie in het verenigingsleven vastgesteld. Ook na het volgen van de computerlessen bleken de migranten nog over te weinig informatie te beschikken om effectief deel te nemen. Dit is een jammere bevinding aangezien onderzoek reeds uitwees dat burgers zich dankzij actieve participatie in het verenigingsleven betrokken voelen bij de gemeenschap (Hooghe & Quintelier, 2007). Wel werd een grote invloed ervaren op vlak van participatie in het bureaucratisch systeem. De respondenten krijgen door middel van internet toegang tot documenten, kunnen online afspraken maken, kunnen de communicatie met de school van de kinderen beter volgen, kunnen online hotel en/of vliegtickets boeken en een aanzienlijk deel van de respondenten maakt zelfs gebruik van internetbankieren. Door middel van de vereenvoudiging van administratieve handelingen ten gevolge van computerkennis en -vaardigheden, worden de belemmeringen om te voldoen aan burgerverwachtingen opgelost (Oorschot, 2014).

Op basis van bovenstaande bevindingen kan dit onderzoek afgerond worden met een positieve noot. De migrant-cursisten blijken effectief invloed te ervaren van de gevolgde computerlessen op praktijken van burgerschap. Er werd bijvoorbeeld een toename aan job mogelijkheden alsook aan mogelijkheden tot netwerkvorming geconstateerd. Daarnaast blijkt ook uit de subjectieve beleving van de respondenten dat ze zich burger voelen en dat de computerlessen hieraan zeker een bijdrage hebben geleverd. Bovendien blijken de migrant-cursisten met een positieve ingesteldheid naar de toekomst kijken en hanteren ze hierbij het discours van actief burgerschap: als je zelf de nodige moeite doet, zal integratie in de samenleving vanzelf volgen. *“If you put in the effort, you will get ahead”*, zei één van de respondenten, en met die zin kan de door actief burgerschap geïnspireerde *mindset* van de meerderheid van de bevroegde cursisten omschreven worden.

Discussie

Hoewel dit onderzoek interessante aanvullingen heeft kunnen leveren op bestaand onderzoek, dienen een aantal discussiepunten te worden blootgelegd. Ten eerste vereist **de gehanteerde methodologie** een aantal kanttekeningen - zoals ook vermeld in de methodensectie. [keuze methodologie] Gezien onze interesse in de ervaring met en visie op de invloed van e-inclusie op actief burgerschap bij migrant-cursisten, werd geopteerd voor een *single case*-onderzoek in Antwerpen, bestaande uit een combinatie van documentanalyse en interviews. Aangezien een *single case*-onderzoek werd uitgevoerd, kunnen de resultaten van dit onderzoek niet veralgemeend worden naar andere plaatsen en contexten. Wel kunnen de bevindingen een basis vormen om elders gelijkaardig onderzoek uit te voeren. Bovendien bleek de doelgroep migrant-cursisten een moeilijk te bereiken doelgroep te zijn voor het afnemen van interviews, waardoor dit onderzoek te maken had met een zeer lage responsgraad. De respondenten die wel hebben deelgenomen, hebben dan ook een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Zo werd er een polarisering vastgesteld waarbij de deelnemende migrant-cursisten hetzij

zeer tevreden, hetzij zeer ontevreden waren over de cursus. De overgrote meerderheid was enorm positief. Bovendien kan de vraag worden gesteld of de respondenten niet voor het onderzoek al als ‘actieve burgers’ konden worden gedefinieerd. Bij de respondenten die bereid waren om deel te nemen aan het onderzoek, bleken vervolgens bijkomende moeilijkheden op te duiken. De voornaamste uitdaging was de taal. Om ervoor te zorgen dat alle respondenten het interview konden afleggen in een voor hen comfortabele taal, werden Nederlandstalige, Engelstalige en Franstalige vragenlijsten opgesteld. Echter zouden interviews in de moedertaal (mits de inzet van een vertaler-tolk) voor nog meer diepgang kunnen gezorgd hebben. Deze bemerkingen dienen bij de interpretatie van alle resultaten en conclusies in het achterhoofd te worden gehouden.

Ten tweede kunnen een aantal kanttekeningen worden gemaakt bij **de resultaten van het onderzoek**. De voornaamste bemerking is dat er naast e-inclusie uiteraard een veelheid aan andere factoren invloed uitoefent op burgerschap. Bovendien kunnen alle beïnvloedende factoren elkaar nog onderling beïnvloeden en bijgevolg effecten versterken of verzwakken. In dit onderzoek wordt vertrokken van de assumptie dat e-inclusie - zij het in combinatie met diverse andere factoren - wel als hefboom fungeren. Uiteraard kunnen echter niet alle bevindingen op vlak van burgerschap hieraan worden toegeschreven. De resultaten zullen dus telkens genuanceerd moeten worden vanuit het besef dat e-inclusie slechts één van de vele beïnvloedende factoren van burgerschap is. Uit dit onderzoek blijkt bovendien dat actief burgerschap in de perceptie van de bevraagde migranten zowel als norm wordt gezien door de ontvangende samenleving als door de migranten zelf. Daar waar de ontvangende samenleving een actieve houding en participatie in het maatschappelijk leven verwacht, willen ook de migranten op actieve manier deelnemen en op zoek gaan naar werk, een sociaal netwerk etc. Dit impliceert dat op basis van dit *single case*-onderzoek gesteld kan worden dat de verwachtingen van de ontvangende samenleving en de normen van de migrant-cursisten overeenkomstig zijn betreffende de norm van actief burgerschap. Hierbij dient echter een gelijkaardige kanttekening te worden gemaakt als bij de rekrutering. Zo kan verondersteld worden dat deelnemers aan de cursus al enigszins ‘actieve burgers’ waren. Hoewel de invloed van e-inclusieprojecten op burgerschap wordt onderzocht, mag bijgevolg de mogelijke omgekeerde beweging niet over het hoofd worden gezien. Op basis van de resultaten kunnen echter hoe dan ook vragen opgeroepen worden met betrekking tot de beleidsfocus. Moet de beleidsfocus op activering zich naast het sensibiliseren van migranten ook meer toespitsen op het aanbrenge van concrete handvaten voor de uitvoering van actief burgerschap? Migrant-cursisten met een door actief burgerschap georiënteerde *mindset* ervaren immers vaak nog belemmeringen. Tot slot mag ondanks het toenemend belang van actief burgerschap ook het belang van formeel burgerschap niet over het hoofd worden gezien. De juridische status van de migrant blijft van belang en heeft ook implicaties op bepaalde praktijken van burgerschap zoals tewerkstelling.

Bibliografie

- Anderson, B., & Blinder, S. (2011). *Who counts as a migrant? Definitions and their consequences*. Retrieved from
- Antwerpen, S. (2016). Inburgering Antwerpen: Wie kan het inburgeringstraject volgen? Retrieved from <http://www.inburgeringantwerpen.be/voorwie>
- Berger, T., & Frey, C. B. (2016). *Digitalization, jobs and convergence in Europe: strategies for closing the skills gap*. Brussel
- Blommaert, J. (2011). *De heruitvinding van de samenleving*: uitgeverij EPO vzw.
- de Waal, V. (2015). Pleidooi voor een handelingsgerichte benadering van burgerschap. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 24(2), 4-27. doi:10.18352/jsi.443
- Deceulaer, H. (1995). Stadsbestuur en buurtbewoners in Gent. Interactie, participatie, en publieke opinie, 1658-1668. *BMGN: Low Countries Historical Review*, 110(1), 3-26. doi:10.18352/bmgn-lchr.3942
- Freddi, D. (2018). Digitalisation and employment in manufacturing. *Journal of Knowledge, Culture and Communication*, 33(3), 393-403. doi:10.1007/s00146-017-0740-5
- Gerring, J. (2004). What Is a Case Study and What Is It Good for? *APSR*, 98(2), 341-354. doi:10.1017/S0003055404001182
- Goos, M., Manning, A., & Salomons, A. (2009). Job polarization in Europe. *American Economic Review*, 99(2), 58-63.
- Granovetter, M. S. (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360-1380. doi:10.1086/225469
- Harteis, C. (2018). Machines, Change and Work: An Educational View on the Digitalization of Work. In *The Impact of Digitalization in the Workplace* (pp. 1-10): Springer.
- Helsper, E. (2008). *Digital inclusion: an analysis of social disadvantage and the information society*: Department for Communities and Local Government.
- Hooghe, M., & Quintelier, E. (2007). Naar een vergrijzing van het verenigingsleven? Trends in de participatie aan het verenigingsleven in Vlaanderen, 1998-2006.
- Hoskins, B., D'hombres, B., & Campbell, J. (2008). Does formal education have an impact on active citizenship behaviour? *European Educational Research Journal*, 7(3), 386-402.
- Hoskins, B., & Mascherini, M. (2009). Measuring active citizenship through the development of a composite indicator. *Social Indicators Research*, 90(3), 459-488.
- Houten, D. (2009). Werken aan inclusie. 17(3), 45-56.
- Jansen, T., Chioncel, N., & Dekkers, H. (2006). Social cohesion and integration: Learning active citizenship. *British Journal of Sociology of Education*, 27(02), 189-205.
- Johnston, R. (2005). A framework for analysing and developing adult learning for active citizenship. In D. Wildemeersch & V. Stroobants (Eds.), *Active Citizenship Multiple Identities in Europe. A learning Outlook* (pp. 47-65). Frankfurt: Peter Lang.
- Joppke, C. (1999). How immigration is changing citizenship: a comparative view. 22(4), 629-652.
- Klaver, J., Mevissen, J., Odé, A., Mateman, S., & Weening. (2005). Etnische minderheden op de arbeidsmarkt. Beelden en feiten, belemmeringen en oplossingen. 14(03), 2008.
- Mariën, I., Baelden, D., Bens, J., Schurmans, D., Van Audenhove, L., Smukste, K., ... Goubin, E. (2013). Van digitale naar maatschappelijke participatie: opportuniteiten en uitdagingen. 227.
- Mariën, I., & Van Audenhove, L. (2010). *Embedding e-inclusion initiatives in people's daily reality: The role of social networks in tackling the digital divide*. Paper presented at the Digitas Conference, Sibiu, Rumania.

- Mariën, I., & Vleugels, C. (2011). Van digitale kloof naar digitale inclusie: Naar een duurzame ondersteuning van e-inclusie-initiatieven in Vlaanderen. *From digital divide to digital inclusion: Towards a sustainable support of e-inclusion initiatives in Flanders*, 39(4), 104-118.
- Mortelmans, D. (2013). Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden.
- Oorscot, L. (2014). Van Smart City naar Smart Citizens: over het metabolisme van onze steden.
- Paulussen, S., Courtois, C., Vanwynsberghe, H., & Verdegem, P. (2011). Profielen van mediageletterdheid: Een exploratie van de digitale vaardigheden van burgers in Vlaanderen. In *Mediageletterdheid in een digitale wereld* (Vol. 1, pp. 61-76): Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Pope, C., Ziebland, S., & Mays, N. (2006). Analysing qualitative data. 63-81.
- Provincie in Cijfers. (2019). Basisgegevens Demografie. <https://provincies.incijfers.be/dashboard>
- Putnam, R. (2001). Social capital: Measurement and consequences. 2(1), 41-51.
- Ryan, L. (2011). Migrants' social networks and weak ties: accessing resources and constructing relationships post-migration. *The Sociological Review*, 59(4), 707-724.
- Ryan, L., Sales, R., Tilki, M., & Siara, B. (2008). Social networks, social support and social capital: The experiences of recent Polish migrants in London. *Sociology*, 42(4), 672-690.
- Schinkel, W., & van Houdt, F. (2009). Aspecten van burgerschap. Een historische analyse van de transformaties van het burgerschapsconcept in Nederland. 36(1), 50-58.
- Stewart, A. J. B. j. o. s. (1995). Two conceptions of citizenship. 63-78.
- Steyaert, J. (2010). Where the worlds of e-inclusion and evidence-based practice meet. 19(4), 19-30.
- Swanborn, P. (2010). *Case study research: What, why and how?:* Sage.
- Tonkens, E. (2008). De bal bij de burger: Burgerschap en publieke moraal in een pluriforme, dynamische samenleving.
- Van Dijk, J. (2002). De digitale kloof wordt dieper. Van ongelijkheid in bezit naar ongelijkheid in vaardigheden en gebruik van ICT.
- Van Dijk, J. (2005). *The deepening divide: Inequality in the information society:* Sage Publications.
- Van Dijk, J., & Hacker, K. (2003). The digital divide as a complex and dynamic phenomenon. 19(4), 315-326.
- Van Eijk, T., Misdorp, P., & Reimerink, J. (1993). Etnische minderheden op de arbeidsmarkt; instroommogelijkheden en inpassingsmethodieken. *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken*, 9(4), 357-371.
- Verdegem, P. (2011). Social media for digital and social inclusion: challenges for information society 2.0 research & policies. 9(1), 28-38.
- Vlaamse Overheid. (2018). *Vlaamse migratie- en integratiemonitor 2018*.
- Wildemeersch, D. (2009). Kwesties van burgerschap. Naar buiten treden en het verschil openhouden.
- Wood, B. E., Taylor, R., Atkins, R., & Johnston, M. (2018). Pedagogies for active citizenship: Learning through affective and cognitive domains for deeper democratic engagement. *Teaching and Teacher Education*, 75, 259-267. doi:10.1016/j.tate.2018.07.007
- Zemni, S., & Debruyne, P. (2013). Citizenship, community and social cohesion: A political science analysis.

Abstract

In the master's thesis on which this article was based, the influence of e-inclusion initiatives on citizenship among migrants in Antwerp was investigated. The central research question is accordingly: What is the influence of e-inclusion initiatives on citizenship among migrants in Antwerp? In an attempt to answer this research question, a qualitative study consisting of 22 interviews with migrants who are former e-inclusion trainees was performed. Respondents who participated in the course five years ago were selected in order to be able to determine an influence of the course on their citizenship practices. The influence of the courses on practices of citizenship, namely employment, social networks and public participation was investigated. Moreover, the subjective experience of citizenship by migrants was investigated. The results of this research showed that respondents experience more opportunities in terms of employment and social networks after following the courses. Respondents also proved to be better in maintaining themselves in the bureaucratic system. The influence on community life turned out to be minimal. Anyhow, the respondents proclaimed that they consider themselves as a fully-fledged citizen of Antwerp. Based on the findings on each of these aspects, policy measures were proposed to improve the Antwerp e-inclusion policy.

Keywords

E-inclusion, digital inclusion, (active) citizenship, migrants